

Original Article

An Overview of the Life and Works of Famous Iranian Traditional Medicine and Islam in Khorasan

Hamide Khorram Pakhouh¹, Zohre Feyzabadi^{2*}, Mojdeh Khodabakhsh¹, Khadijeh Saket¹

1. Ph.D. Student, Students Research Committee, School of Persian and Complementary Medicine, Mashhad University of Medical Sciences, Mashhad, Iran.
2. Assistant Professor of Persian Medicine, School of Persian and Complementary Medicine, Mashhad University of Medical Sciences, Mashhad, Iran. (Corresponding Author) Email: Feyzabadi_8823@yahoo.com

Received: 22 Jun 2016   Accepted: 2 Nov 2016

Abstract

The history of every nation is part of the nation's identity as a precious heritage that must be protected. Iran has also given several thousand years of civilization heritage of science and scientists in different sciences is a huge treasure. In particular in the history of Iranian scientists in the field of medicine and pharmacy were known. In the past, Khorasan was an important area of Iran. And many physicians have left in this area. It can be said from the land of Khorasan, ITM has grown and spread to surrounding lands.

In this review study, by examining the medical history books and literature to introduce the life and works of famous sages of traditional medicine that have emerged from Khorasan region will be discussed.

The fourth and fifth centuries AH, centuries of Islam and Iranian culture and civilization are proud. In the 4th AH century, Bukhari al-Akhaweyni, wrote the first comprehensive book called *Hydayat al-motealemyn* in ITM and Abu Mansour Heravi, wrote the first book of Pharmacy named *al-Abniyeh An-Haghyegh al-Advie*. The most ancient poetic work in ITM that called *Daneshname* was written by Hakim Meysari. In the 5th AH century Avicenna, the greatest scholar in ITM and author of the *Canon of Medicine* and *Neyshabouri*, known as the second Hippocrates, lived in Khorasan respectively. In later centuries, following the Mongol attack of Iran, were seen a period of decline. In the Safavieh period (10th AH century), Hakim Yousefi Heravi wrote several medical books of poetry and Aghili Khorasani renowned physician of the 12th AH century, is the author of the *Makhzan al-Adviye* and *Kholasat al-Hikmat*

Keywords: Iranian Traditional Medicine (ITM); History of Medicine; Khorasan; Avicenna

Please cite this article as: Khorram Pakhouh H, Feyzabadi Z, Khodabakhsh M, Saket KH. An Overview of the Life and Works of Famous Iranian Traditional Medicine and Islam in Khorasan. *Med Hist J* 2016; 8(28): 37-46.

مروری بر زندگی و آثار مشاهیر طب سنتی ایران و اسلام در منطقه خراسان

حمیده خرم‌پژوه^۱، زهره فیض‌آبادی^{۲*}، مژده خدابخش^۱، خدیجه ساکت^۱

۱. کمیته تحقیقات دانشجویی، دانشکده طب سنتی و مکمل، دانشگاه علوم پزشکی مشهد، مشهد، ایران.

۲. استادیار دانشکده طب سنتی و مکمل، دانشگاه علوم پزشکی مشهد، مشهد، ایران. (نویسنده مسؤول) Email: Feyzabadi_8823@yahoo.com

دریافت: ۱۳۹۵/۴/۲ پذیرش: ۱۳۹۵/۸/۱۲

چکیده

پیشینه تاریخی هر ملتی جزئی از هویت آن ملت می‌باشد که باید از آن به عنوان میراث گران‌بهایی محافظت نمود. ملت ایران نیز با توجه به تمدن چند هزار ساله خود میراث‌دار گنج عظیمی از دانش و دانشمندان در علوم مختلف می‌باشند. به ویژه در طول تاریخ نام دانشمندان ایرانی در حوزه طب و داروسازی خوش درخشیده است. خراسان در گذشته، منطقه وسیع و پراهمیت از ایران بوده است و حکیمان و اطباء زیادی از این منطقه پا به عرصه علم طب گذاشته‌اند. می‌توان گفت طب سنتی ایران از سرزمین خراسان بزرگ شده، رشد کرده و به سرزمین‌های اطراف گسترش یافته است. در این مطالعه، با بررسی کتب تاریخ پزشکی ایران و متون طب سنتی ایران و بررسی مقالات تاریخ پزشکی چاپ‌شده، به معرفی زندگی و آثار پزشکان مشهوری که از منطقه خراسان برخاسته‌اند می‌پردازیم.

قرن‌های چهارم و پنجم قمری، سده‌های پرافتخار در فرهنگ و تمدن اسلام و ایران می‌باشند، در قرن چهارم قمری اخوینی بخارایی، اولین کتاب جامع طب سنتی ایران به زبان فارسی - هدایه المتعلمین - و ابومنصور هروی، اولین کتاب داروسازی سنتی به زبان فارسی - الابنیه عن الحقایق الادویه - را نگاشتند. حکیم میسری کهن‌ترین اثر منظوم در طب به نام دانشنامه را به زبان فارسی نگاشته است. شیخ‌الرئیس بوعلی سینا، بزرگ‌ترین دانشمند جهان اسلام و ایران - صاحب کتاب وزین قانون - و ابی‌صادق نیشابوری ملقب به بقراط ثانی، از پزشکان نامی خراسان می‌باشند. در قرون بعدی به دنبال حمله مغول به ایران دوره‌ای از افول در علم به وجود آمد و ردپایی از دانشمندان بزرگ و آثار آن‌ها در خراسان به چشم نمی‌خورد. در دوره صفویه (قرن ۱۰ ق.)، حکیم یوسفی هروی چندین منظومه در پزشکی می‌نگارد. از دانشمندان قرن ۱۲ از محمدحسین عقیلی خراسانی، پزشک نامدار و صاحب کتاب‌های خلاصه الحکمه و مخزن الادویه می‌توان نام برد.

واژگان کلیدی: تاریخ پزشکی؛ خراسان؛ طب سنتی ایران؛ ابن سینا

مقدمه

بی‌شک ملت ایران میراث‌دار گنج عظیم و کهنی است که ریشه در تمدن چند هزار ساله آنان دارد، هر چند دسترسی به بخش اعظم آن بر اثر تطاول بیگانگان به صورت مدون میسر نیست. در هر عصری که ایرانیان مجال یافته و آرامشی داشته‌اند، توانسته‌اند با هوش و استعداد سرشارشان و با توجه به میراث تاریخی خود بنیانگذار یا پیشتاز عرصه‌های علمی باشند. فلسفه، ادبیات، عرفان، موسیقی، ریاضی، معماری، نجوم، جغرافی، شیمی، داروسازی و پزشکی از جمله علوم هستند که وامدار تلاش خستگی‌ناپذیر ایرانیان هستند. به ویژه در قرون متمادی نام دانشمندان بزرگ ایرانی بر تارک علوم طب و داروسازی درخشیده است (۱). سرزمین خراسان قدیم که شامل خراسان فعلی، بخش عمده‌ای از افغانستان، ترکمنستان، ازبکستان و تاجیکستان می‌شد به خاطر قرارگیری در مسیر راه ابریشم از اهمیت سیاسی و فرهنگی خاصی برخوردار بوده و در طول تاریخ، مهد دانش و هنر بوده است و دانشمندان برجسته و نامداری را از خود به یادگار گذاشته است (۲). در بررسی‌های انجام‌شده توسط نویسندگان، اگرچه در کتاب‌های تاریخ پزشکی، دوره‌های تاریخی مختلف مورد توجه قرار گرفته و نقد شده است، اما بررسی با محوریت منطقه جغرافیایی صورت نگرفته است و در مقالات نیز به زندگی و آثار چند تن از این دانشمندان به تنهایی پرداخته شده است، کما این‌که بررسی از نظر مکان و دوره خاص می‌تواند راهنمای خوبی در زمینه سیر پیشرفت، سبک نوشتاری، توجه پزشکان یک منطقه به بیماری خاص و در نتیجه شیوع بیماری‌ها در منطقه و حتی آشنایی با گیاهان بومی منطقه با توجه به درمان‌های حکمای آن منطقه باشد.

در این مقاله به معرفی پزشکان نامدار طب سنتی ایران که برخاسته از سرزمین دانش پرور خراسان هستند، خواهیم پرداخت؛ باشد که این سند افتخار، انگیزه‌ای برای تلاش مضاعف جوانان این مرز و بوم و همچنین راهنمایی برای علاقه‌مندان به تاریخ طب باشد.

یافته‌ها

۱- موقعیت جغرافیایی خراسان قدیم

خراسان در قدیم به سرزمین وسیعی در شرق فلات ایران که از سمت شرق کویر لوت تا کوه‌های هند واقع بودند، اطلاق می‌گردید و تمام بلاد ماوراءالنهر را در شمال شرقی به استثنای سیستان و قهستان در جنوب را شامل می‌شد. خراسان بزرگ شامل چهار ربع (نیشابور، مرو، هرات، بلخ) بوده که امروزه میان چهار کشور ایران، افغانستان، ترکمنستان و پاکستان تقسیم شده و فقط ربع نیشابور آن در قلمرو ایران قرار گرفته که تقریباً شامل خراسان شمالی و رضوی می‌شود. استان خراسان جنوبی نیز منطبق با ایالت قهستان قدیم بوده است (۳).

گسترده‌گی خراسان بزرگ و همسایگی آن با مراکز تمدنی در شرق فلات ایران (هندوستان و چین) و شمال شرقی ایران (آسیای میانه، ماوراءالنهر و روسیه) و همچنین تمدن‌های بین النهرین در غرب، باعث شده که این ایالت به یکی از کانون‌های اصلی ارتباطی میان کشورها و تمدن‌های مختلف در طول تاریخ تبدیل شود (۳). این سرزمین در سده‌های نخستین اسلامی، پایگاه پدیدآمدن فرهنگ و زبان پارسی بوده است. فردوسی، رودکی، ناصر خسرو، ابوریحان بیرونی، بوعلی سینا و صدها تن از بزرگان ایران زمین از این دیار برخاسته‌اند. نخستین زنجیره شاهی ایران پس از اسلام را طاهریان خراسانی ساختند و در پی آنان، سامانیان بر پهنه آن گسترده‌اند. در سده‌های بعدی خراسان خاکریز تاخت و تاز ترک‌ها، ترکمنان و مغول‌ها قرار گرفت و اندک‌اندک ضعیف شد و زمینه پاره‌پاره شدن آن فراهم گردید (۴).

در ذیل به معرفی چند تن از حکمای طب ایرانی منطقه خراسان بزرگ می‌پردازیم:

۲- ابوبکر اخوینی بخارایی

ابوبکر ربیع بن احمد الاخوینی البخارایی پزشک قرن چهارم قمری و اهل بخارا بود. تاریخ دقیق تولد وی معلوم نیست، اما وفاتش در سال ۳۷۳ ق. بوده است. بر اساس مطلبی که او در تذکره نوشته، معلوم می‌شود که او شاگرد یکی از شاگردان رازی به نام ابوالقاسم مقانعی بوده است. شیوه طبابت

نقطه از ایران که در سال ۳۷۰ ق. بیشتر مردمانش پارسی‌دان بوده‌اند و ذوق شعری و سخن‌سرایي داشتند، خراسان بوده و شعر به فارسی دری سروده شده و همچنین بر اساس اسلوب سخن و لغات و ترکیبات به احتمال زیاد میسری از مردم خراسان بوده است. به علاوه از ضرب‌المثل‌های معدودی که در میان سخن آورده، رنگ زادگاه و اقامتگاه او پیداست. با در نظر گرفتن مشخصات لفظی، بدون هیچ تردیدی این کتاب از خراسان است نه مغرب ایران. وی مردی مسلمان، شیعه و معتقد به مبانی دین بوده است و دانشنامه را با ستایش خدا و نعت حضرت رسول و اهل بیت آغاز کرده است (۶، ۱۱).

دانشنامه قدیمی‌ترین کتاب شعر فارسی در طب است. اثری منظوم بر وزن مفاعیلن مفاعیلن فاعولن که محتوی بخش عملی علم طب می‌باشد و نویسنده، آن را به ناصرالدوله سپهسالار ایران تقدیم کرده است. محتوای کتاب دائرةالمعارف کاملی از پزشکی عصر خود به جز درمان‌های مربوط به جراحی بوده است (۱۱). علاوه بر محتوای علمی و طبی اثر، سبک نگارش و محتوای ادبی و تاریخی آن می‌تواند راهنمای واژگان طبی و علمی آن روزگار برای پژوهندگان باشد.

۴- ابومنصور موفق بن علی هروی

ابومنصور موفق بن علی الهروی داروساز و پزشک قرن چهارم قمری، اهل هرات که اولین کتاب داروسازی به زبان پارسی به نام «الابنیه عن الحقایق الادویه» را نگاشت. از این کتاب نسخه‌ای منحصر به فرد به خط اسدی طوسی شاعر نامدار قرن پنجم قمری در کتابخانه وین موجود است که قدیمی‌ترین نسخه خطی به زبان فارسی است. این نسخه در سال ۱۸۵۹ م. همراه با ترجمه لاتین آن توسط رومئو زیلیگمان ایران‌شناس آلمانی در وین چاپ شد و در سال ۱۳۴۶ به تصحیح احمد بهمنیار و به کوشش حسین محبوبی اردکانی در تهران به چاپ رسید. «الابنیه» از نظر لغات و اسامی فارسی بیماری‌ها، داروها و جانوران منبع ارزنده‌ای است و در آن ۵۸۴ دارو شامل ۴۶۶ داروی گیاهی، ۷۵ داروی معدنی و ۴۳ داروی حیوانی به ترتیب حروف الفبا نوشته شده و خصوصیات آن توضیح داده شده است (۶، ۱۳-۱۲).

او همچون رازی بر اساس تجربه بوده و طبیبی بالینی بوده است. وی مدت سی سال طبابت کرده است و به علت توفیقی که در درمان بیماران اعصاب و روان داشته او را «بجشک دیوانگان» لقب داده‌اند (۸-۵). وی آناتومی شبکه عروقی مغز، علت مننژیت و نحوه افتراق اختلالات تبدیلی از صرع را برای اولین بار در طول تاریخ توضیح داده است. شیوه ابتکار و اختراع اخوینی در درمان بیماری‌ها و مسائل طبی از ویژگی‌های منحصر به فرد این پزشک نامدار است (۹). از ابداعات او می‌توان به ساخت ۱۲ ترکیب دارویی جدید و لوله‌گذاری دهان به مری برای اولین بار اشاره کرد. علاوه بر این، وی برای اولین بار از نمودار تب برای نشان دادن الگوی تب استفاده کرد (۱۰). از جمله آثار او می‌توان به کتاب «قربادین»، کتاب «نبض»، کتاب «تشریح» و «هدایه المتعلمین فی الطب» اشاره کرد، هدایه المتعلمین اولین متن پزشکی نوشته شده به زبان فارسی میانه یا دری است که دارای زبانی ساده و شیوا می‌باشد و به هدف آموزش پزشکی به مبتدیان نوشته شده است. این کتاب تنها اثر به جای‌مانده از این دانشمند بزرگ ایرانی است. آنچه در این کتاب آمده است، علاوه بر این که نقل از اطبای بزرگ پیشین است، غالباً به محک تجربه شخصی اخوینی آزموده شده است. اخوینی کتاب را برخلاف رسم آن زمان که به شاهان و امرا تقدیم می‌کردند، برای فرزند خود نوشته است. این کتاب دارای دویست باب به شرح زیر است: قسمت اول شامل ۵۱ باب در کلیات طب، قسمت دوم ۱۳۰ باب در بیماری‌ها و درمان آن‌ها، قسمت سوم ۱۹ باب در تب‌ها و انواع آن، حفظ الصحه، نبض و شناخت آن. این کتاب ارزشمند در سال ۱۳۴۴ شمسی با تلاش دکتر جلال متینی تصحیح و به چاپ رسیده است (۸-۵).

۳- حکیم میسری

حکیم میسری پزشک قرن چهارم، صاحب اولین اثر منظوم در علم پزشکی به نام دانشنامه است. به احتمال زیاد نام میسری لقب این پزشک بوده است، او دانشنامه را در سال ۳۷۰ ق. به پایان برده و به چهل و شش سالگی خود اشاره کرده است که بر این اساس تاریخ تولد وی ۳۲۴ ق. بوده است. زادگاه و محل تولد وی هیچ جا ذکر نشده است، ولی چون آن

۵- ابوعلی سینا

ابن سینا بزرگ‌ترین دانشمند ایران و مقدم حکما و اطبا در ادوار اسلامی و از متفکران و دانشمندان عالیقدر دنیاست که سهمی به سزا در ترقی و تکامل علوم در جهان داشته است. پدرش از مردم بلخ و اسماعیلی و از عمال دولت سامانی بود که در عهد سلطنت نوح بن منصور (۳۸۷-۳۶۶ ق.) به بخارا منتقل گردید. عبدالله در این روستا با دختری به نام ستاره ازدواج کرد و ابن سینا (۳۷۰ ق.) ثمره این ازدواج می‌باشد (۵، ۱۴).

ابن سینا تا پنج سالگی در خرمشین بود، بعد از آن مجدداً به بخارا رفت و در آنجا قرآن و ادب را آموخت. به آموختن حساب، هندسه، جبر، مقابله، ریاضی و فقه پرداخت و در علم منطق قوی و استوار گردید. بعد از آن، آموختن طب، درمان بیماران، کشف بسیاری از درمان‌ها و علامت‌ها بر طریق تجربه را پیشه خود ساخت و در سن ۱۷/۵ سالگی واقف به تمام علوم زمان شد (۵، ۱۴). تا سال ۳۹۰ ق. دوران تعلم و تلمذ شیخ پایان یافت و دوران تألیف و تصنیف آثارش شروع گردید. شیخ، تا بیست و یک سالگی دوران راحت و بی‌دغدغهای داشت، اما در سن بیست و دو سالگی که پدرش وفات یافت، قسمت دوم زندگی وی آغاز شد و چون کار سامانیان از رونق افتاد، اجباراً بخارا را ترک کرد و به گرگانج در خوارزم شتافت. در خوارزم با دانشمندانی همچون ابوریحان بیرونی و ابوسهل مسیحی معاشرت داشت. پس از آن گرگانج را ترک کرد و به طرف خراسان و گرگان شتافت. در مسیر، راه را گم کرد و با مشقت خود را به طوس و نیشابور رساند. چند روزی در این شهر بود و سپس به گرگان روی نهاد و بعداً به ری، همدان و اصفهان رفت. در همدان شمس‌الدوله را درمان کرد، او نیز بوعلی را به وزارت منصوب کرد. شیخ اولین طبیبی است که به دربار پادشاهان راه یافت. در سال‌های آخر عمر، نیروی شیخ به ضعف گرایید و در همدان در اثر قولنج فوت کرد (۶-۵، ۱۴).

۱۴ کتاب بزرگ که برخی از آن‌ها بیش از ۲۰ مجلد است و ۲۴ رساله به ابن سینا نسبت داده شده است. «الشفاء» مهم‌ترین اثر فلسفی ابن سینا شامل منطق، طبیعیات (فیزیک)،

ریاضیات و مابعدالطبیعیه است. از دیگر کتب غیر پزشکی او «اشارات و تنبیهات»، «ابطال احکام نجوم»، «رساله المعاد»، «عیون الحکمه»، «تسع رسائل فی الحکمه»، «الانصاف»، «الاکسیر»، «دانشنامه علایی» (به فارسی نگاشته شده) نام برد. آثار طبیبی متعدد او، «القانون فی الطب»، «الارجوزه فی الطب» (خلاصه‌ای از قانون در ۱۳۲۶ بیت شعر عربی)، «ادویه قلبیه» و رگ شناسی و... می‌باشد (۶-۵، ۱۴-۱۵).

سبک نگارش ابن سینا بر پایه پژوهش محوری و بهداشت‌گرایی و به دور از خرافه‌گویی بوده است. علاوه بر آن نکاتی در درمان بعضی بیماری‌ها نظیر هاری، سل، جذام و... در کتاب قانون به چشم می‌خورد که می‌توان به عنوان فرضیه‌های قابل اثبات یا نفی استفاده کرده و مورد آزمون قرار داد (۱۵).

۶- ابن ابی‌صادق نیشابوری

«ابوالقاسم عبدالرحمن بن علی بن ابی‌صادق نیشابوری» ملقب به بقراط ثانی پزشک و کالب شناس قرن پنجم قمری (تولد: ۳۸۵ ق.، وفات: ۴۷۰ ق.) و از اهالی نیشابور است. وی تحصیلات را در نیشابور شروع کرد و در همانجا مشغول به طبابت گردید. او شاگرد ابوعلی سینا و استاد سیداسماعیل جرجانی نویسنده کتاب ارزشمند ذخیره خوارزمشاهی است. او از این لحاظ حلقه واسط بین این دو دانشمند بزرگ ایرانی می‌باشد. وی شارح آثار بقراط و جالینوس بوده است. از صفات بارز او خوش‌گفتاری، هوشمندی، خوشرویی و قناعت‌پیشگی او می‌باشد. وی در سال‌های آخر عمرش در روستایی در ۱۲ فرسخی نیشابور به نام «انبرودستانه» مقیم شد و گوشه‌گیری اختیار کرد (۵، ۱۴).

«شرح فصول بقراط» یکی از مهم‌ترین آثار او و بهترین شرح بر کتاب «فصول» بقراط بوده است. «شرح تقدمه المعرفه بقراط» درباره مبادی پزشکی است. نسخه خطی این اثر در کتابخانه ملی پاریس موجود است. «شرح منافع الاعضا جالینوس» در مورد کالبدشناسی است و تألیف آن در سال ۴۵۹ به اتمام رسیده است. این اثر سال‌ها پس از «ابن ابی‌صادق» به عنوان کتاب درسی در زمینه تشریح مورد استفاده بوده است. او در مقدمه کتاب آورده است که معانی کتاب جالینوس را از قید و بند بیرون آورده و اضافات آن را

«دلایل النبض»: به نحوه دلالت بر حال بیمار از روی نبض اشاره دارد.

«ریاض الادویه»: یکی از آثار مهم و ارزنده طبی دوره صفویه که به نثر می‌باشد و در بیان مراتب کیفیات ادویه است. از ویژگی‌های خاص این کتاب، ضبط واژگان غیر فارسی (متداول عامه) اسامی داروهاست.

«سته ضروریه»: شامل دستورات کوتاه پزشکی درباره شش عامل ضروری سلامتی است.

«حفظ الصحه»: قصیده‌ای به فارسی در خصوص حفظ سلامتی است (۶، ۱۶).

۸- محمدحسین عقیلی خراسانی

محمدحسین عقیلی، با نام‌های «سیدمحمد حسین‌خان»، «میرمحمد حسین‌خان بهادر»، «محمدحسین بن محمدهادی عقیلی علوی خراسانی شیرازی» خوانده می‌شود. وی پزشک نامدار قرن دوازده قمری است که از محل تولد و تاریخ آن اطلاعات دقیقی در دسترس نیست. او در خانواده‌ای زندگی نموده که همگی از بزرگان عرصه طب در روزگار خود بوده‌اند. عده‌ای از تاریخ نگاران بر این باورند که وی از نوادگان «سیدمظفرالدین حسین خراسانی» است که از جمله اطباء خراسان و از بزرگان خاندان عقیلی است که به شیراز رفت و در آنجا ساکن شد (۶) و گروه دیگر معتقدند اصل او از خاندان پزشکان شیراز بوده است، ولی چون خود و پدرش در خراسان اقامت داشتند، به خراسانی معروف شدند (۱۷). از اساتید عقیلی می‌توان پدرش «محمدهادی عقیلی»، دایی‌اش «علوی‌خان» و «میرمحمدعلی حسینی» را نام برد. وی علاوه بر مهارتی که در طب داشت از علوم دیگر نیز بی‌بهره نبوده و آنچه از نوشته‌هایش به دست می‌آید، نشانه آشنایی او با علوم از جمله منطق، اصول، حدیث، عرفان، تفسیر، شعر و... می‌باشد (۱۷-۱۸). عقیلی بسیار متواضع بوده و شخصی پایبند به شرع و متخلق به اخلاق اسلامی است. از نکات قابل تأمل در آثار این دانشمند ایرانی نقش آثار و کتاب‌های وی در طب شبه قاره هند بوده است. به جرأت می‌توان گفت کتاب‌هایی که در جامعه علمی هندوستان بعد از وی نگارش شده، بیشتر برگرفته از آثار عقیلی بوده است (۱۷).

حذف و مطالبی که از سایر کتاب‌های جالینوس لازم بوده به آن اضافه کرده است و تشریح هر عضو را جزء به جزء بیان کرده است، به طوری که منافع آن عضو بر پزشک و خواننده روشن شود. این کتاب از بهترین شرح‌ها بر کتاب «منافع الاعضا» است.

«شرح مسائل حنین» اصل مسائل تألیف حنین بن اسحاق بوده است که ابن ابی‌صادق بر آن دو شرح به نام‌های «شرح کبیر» و «شرح صغیر» نوشته است (۵، ۱۴). «جواب ایرادهای محمد زکریای رازی بر جالینوس»: با عنوان «اجوبه اوردها زکریا الرازی علی جالینوس» از دیگر آثار وی می‌باشد که ابن ابی‌اصیبعه، نام این کتاب را، «حل الشکوک الرازی علی کتب جالینوس» ذکر کرده است. «رساله الادویه و الاطعمه المقتبسه من الاحادیث المکرمة»، فهرست دواها و غذاهایی است که از احادیث شریف برگرفته شده است (۵، ۱۴).

۷- حکیم یوسفی هروی

«یوسف بن محمد بن یوسف هروی» معروف به حکیم یوسفی یا مولانا یوسفی فرزند محمد بن یوسف (صاحب کتاب معروف بحرالجمهر) و از پزشکان قرن دهم قمری می‌باشد. یوسف بن محمد ظاهراً از اهالی خواف خراسان بود که در ماوراءالنهر دانش آموخت و در هرات می‌زیست و از ترس سرخ‌کلاهان به هند کوچ کرد. در آنجا مورد توجه و عنایت ظهیرالدین بابرشاه قرار گرفت (۶، ۱۶). اهمیت خاص این حکیم این بود که او برای آسان کردن دانش پزشکی چندین منظومه سرود و آثاری که به صورت شعر و دوبیتی دارد، از شهرت گسترده‌تری برخوردار است. از جمله آثار او می‌توان به موارد زیر اشاره کرد:

«رساله منظومه علاج الامراض»: منظومه‌ای با ۲۸۹ رباعی

به فارسی در نشانه‌های مرض و درمان آن است.

«جامع الفوائد یا طب یوسفی»: در این کتاب بیماری‌های

سر تا پا شرح داده شده و به درمان آن‌ها اشاره شده است. این کتاب به لحاظ اهمیت، اختصار، سادگی و ماهیتش همواره مورد توجه بوده است و تاکنون چهار بار به چاپ رسیده است.

«دلایل البول»: نحوه شناخت بیماری‌ها را با مشاهده ادرار

شرح داده است.

کتاب‌های برجامانده از عقیلی، شاید از مفصل‌ترین کتب طبی برجامانده باشد. مهم‌ترین اثر او «مجمع الجوامع» است که خود شامل «قربادین کبیر»، «مخزن الادویه» و «خلاصه الحکمه» می‌باشد. خلاصه الحکمه شامل یک دوره کامل طب نظری و عملی، مخزن الادویه حاوی مفردات دارویی و قربادین کبیر شامل داروهای ترکیبی و نحوه تهیه آن‌ها می‌باشد (۶، ۱۷-۱۹). ویژگی خاص کتاب خلاصه الحکمه تفصیل و دقت پرداختن به بحث تدابیر در احوال مختلف مثل مسافران، سالمندی، بارداری، شیردهی، اطفال و... است که قبل از او کسی با این تفصیل به آن نپرداخته است. همچنین توجه او به بیماری‌های اطفال و شرح و توضیح آن‌ها در هیچ کدام از آثار دانشمندان دیگر به چشم نمی‌خورد (۱۷). همچنین وی اهل سفر و تحقیق بوده و بیشتر مفردات دارویی که در کتاب مخزن الادویه نام برده است از نزدیک مشاهده کرده و حاصل تحقیق و مشاهده خود را تحریر کرده است.

از آثار دیگر او می‌توان «معاجلات عقیلی»، «رساله‌ای در باب طحال اطفال»، «رساله حجامت»، «رساله در باب حصبه و جدری و حمیقا»، «رساله عرق مدنی»، «رساله‌ای در باب جنین»، «خلاصه الطب و زبده النکات فی شرح الکلیات» را نام برد (۶، ۱۷-۱۹).

بحث

خراسان بخشی از ایران بزرگ و نامی کلی برای اشاره به نواحی شرقی ایران بوده است. قلمرو تاریخی خراسان شامل استان خراسان کنونی و بخش‌های عمده‌ای از افغانستان و ترکمنستان امروزی بوده است. در مفهومی گسترده‌تر ازبکستان و تاجیکستان و بخش‌هایی از قزاقستان را می‌توان در قلمرو خراسان بزرگ تاریخی به حساب آورد. خراسان بزرگ را مهد سیاسی ایران و برخی آن را حتی سرزمین مادری زبان و فرهنگ فارسی دانسته‌اند (۲).

در اوایل قرن پنجم یکی از برجسته‌ترین متفکرین گیتی در تمام دوران زندگی بشر - شیخ‌الرئیس ابوعلی سینا - که همواره بر چهره گیتی می‌درخشد، در بخارا پا به عرصه ظهور گذاشت که باعث افتخار هر ایرانی و مسلمان است. در اواخر قرن پنجم ابی‌صادق نیشابوری به شرح و توضیح کتاب‌های بقراط و جالینوس و حنین ابن اسحاق پرداخت. شروع نیشابوری تأکید دیگری بر سعی پزشکان فارسی‌زبان، در ساده و شیواکردن علم طب می‌باشد. همچنین وی کتابی در تشریح اعضای بدن دارد که سال‌ها به عنوان کتاب مرجع در کالبدشکافی تدریس می‌شده است.

در فاصله قرن ششم تا نهم قمری هم‌زمان با آشفتگی اوضاع سیاسی و هم‌زمان با حمله مغول به ایران و تاخت و تاز و ویرانی خراسان به دست مغولان آثار ارزشمندی از طبیبان خراسانی به یادگار مانده است.

بعد از آن در قرن دهم، حکیم یوسفی آثار متعددی به صورت منظوم و منثور از خود به یادگار گذاشته است. قدرت سخن‌وری مردمان خراسان و به خصوص طبع شاعری در این منطقه در آثار طبی به جای مانده، خود را نشان می‌دهد و بالاخره در قرن دوازدهم پزشکی نامدار از خطه خراسان به نام محمدحسین عقیلی خراسانی دست به نوشتن کتب ارزشمندی در طب، مانند مخزن الادویه و خلاصه الحکمه و... زد که تا

قرن چهارم و پنجم قمری هم‌زمان با حکومت سامانیان را می‌توان عصر طلایی تمدن اسلامی ایران و دوره شکوفایی نثر و نظم فارسی دانست (۱۵). یکی از ویژگی‌های کتب طبی منطقه خراسان نثر ساده و زبان فارسی آن‌ها است. اولین

کتاب‌های برجامانده از عقیلی، شاید از مفصل‌ترین کتب طبی برجامانده باشد. مهم‌ترین اثر او «مجمع الجوامع» است که خود شامل «قربادین کبیر»، «مخزن الادویه» و «خلاصه الحکمه» می‌باشد. خلاصه الحکمه شامل یک دوره کامل طب نظری و عملی، مخزن الادویه حاوی مفردات دارویی و قربادین کبیر شامل داروهای ترکیبی و نحوه تهیه آن‌ها می‌باشد (۶، ۱۷-۱۹). ویژگی خاص کتاب خلاصه الحکمه تفصیل و دقت پرداختن به بحث تدابیر در احوال مختلف مثل مسافران، سالمندی، بارداری، شیردهی، اطفال و... است که قبل از او کسی با این تفصیل به آن نپرداخته است. همچنین توجه او به بیماری‌های اطفال و شرح و توضیح آن‌ها در هیچ کدام از آثار دانشمندان دیگر به چشم نمی‌خورد (۱۷). همچنین وی اهل سفر و تحقیق بوده و بیشتر مفردات دارویی که در کتاب مخزن الادویه نام برده است از نزدیک مشاهده کرده و حاصل تحقیق و مشاهده خود را تحریر کرده است.

مانده از دانشمندان این منطقه به صورت دانشنامه بوده و هر دو قسمت نظری و عملی علم طب را مورد بحث قرار داده‌اند که این نشان از تسلط آن‌ها بر چند نوع از علوم زمان خود می‌باشد. پزشکان منطقه خراسان از گیاهان مختلف و متنوع استفاده می‌کردند که شاید به پوشش وسیع گیاهان منطقه به خاطر تنوع اقلیمی آن برمی‌گردد.

این مقاله، برگ زرینی از افتخارات پزشکان ایرانی را که از سرزمین خراسان برخاسته‌اند، نشان می‌دهد، هرچند به هر نقطه دیگر سرزمین ایران اسلامی بنگرید، سند پرافتخار تاریخی از آثار دانشمندان بزرگ به چشم می‌خورد. نویسندگان بر این باورند که لازم است دانشجویان پزشکی در قالب درسی با عنوان تاریخ پزشکی ایران و اسلام با اندیشه‌های دانشمندان طب ایرانی و افکار توحیدی و حرکت‌آفرین آن‌ها، همچنین نقش آن‌ها در تکامل فرهنگ ایرانی اسلامی آشنا شوند.

تقدیر و تشکر

لازم می‌دانیم از دانشگاه آزاد اسلامی مشهد و دانشکده طب سنتی مشهد به خاطر برگزاری همایش ملی تاریخ پزشکی در تمدن اسلام و ایران در خردادماه سال ۹۵ که باعث آشنایی و الفت بین دو گروه تاریخ و طب سنتی گردید و انگیزه‌ای جهت نگارش این مقاله شد، تشکر و قدردانی نماییم.

امروز نیز جزء کتاب‌های مرجع طبی برای دانشجویان طب سنتی ایران است. از ویژگی‌های این حکیم نامدار تسلط وی بر چند نوع از علوم زمان خود بوده است که ارزش کتاب‌های وی را دوچندان کرده است (۲۰).

حکمای منطقه خراسان در درمان بیماران بیشتر متمایل به استفاده از گیاهان دارویی بودند تا به کارگیری روش‌های جراحی و در متون به جای‌مانده از این منطقه استفاده از آلات جراحی و یا اعمال یدوای کم‌تر به چشم می‌خورد، شرایط اقلیمی و تنوع زیاد گیاهان دارویی خراسان و تمایل مردم منطقه و دسترسی آن‌ها به گیاهان در محیط اطراف هم یکی از دلایل تنوع نسخه‌های حکمای خراسان بوده است. به طور کلی ۲۳۹ گونه مختلف گیاهی از ۸۱ خانواده در منطقه وجود دارد که خانواده نعناعیان و کاسنیان و باقلائیان و چتریان از بقیه شیوع بیشتری داشته است (۲۱). در منطقه خراسان بزرگ ۱۱۴ گونه انحصاری از گیاهان دارویی ثبت شده است (۲۲). در جدول ۲ تعدادی از گیاهان که بومی خراسان هستند و از قدیم تاکنون کاربردهای درمانی زیادی داشته‌اند و در کتب پزشکان خراسانی به ویژه کتاب مخزن الادویه به عنوان گیاه بومی منطقه خراسان نام برده شده است، مانند زعفران، کما، گون، زرشک و... انتخاب شده و کاربردهای درمانی آن استخراج گردید.

از بیماری‌های شایع خراسان نیز می‌توان به وبا، طاعون، آبله، حصبه، بیماری‌های پوستی انواع کچلی، سالک و... که یا از دام‌ها به انسان منتقل می‌شدند و یا از انسان به انسان به علت شرایط نامناسب حمام‌ها اشاره کرد. همچنین سل، بیماری‌های گوارشی به سبب آلودگی آب‌ها، بیماری‌های مقاربتی و انواع بیماری‌های چشمی عفونی مثل تراخم و ورم ملتحمه و... هم شیوع فراوانی داشتند (۲۳).

نتیجه‌گیری

در آثار به جای مانده از دانشمندان منطقه خراسان بزرگ چند نکته به چشم می‌خورد. بیشتر آثار به زبان فارسی دری و ساده نگارش شده است. رد پای طبع شاعرانه مردمان خراسان در آثار طبی آن‌ها نیز مشهود است. بیشتر کتب طبی به جای

جدول ۱: اسامی اطبای خراسان

ردیف	نام دانشمند	محل تولد	قرن	تخصص	مشهورترین اثر	نوع نگارش
۱	اخوینی بخارایی	بخارا	۴	طیب	هدایه المتعلمین	نثر فارسی
۲	حکیم میسری	احتمالاً خراسان	۴	طیب	دانشنامه در طب	نظم فارسی
۳	ابومنصور هروی	هرات	۴	داروساز	الابنیه عن الحقایق الادویه	نثر فارسی
۴	ابوعلی سینا	بخارا	۵	فیلسوف	قانون فی الطب	نثر و نظم عربی
۵	ابی‌صادق نیشابوری	نیشابور	۵	فیلسوف	شرح فصول بقراط	نثر فارسی
۶	یوسفی هروی	خواف	۱۰	طیب	طب یوسفی	نظم و نثر فارسی
۷	عقیلی خراسانی	احتمالاً خراسان	۱۲	طیب و داروساز	مجمع الجوامع	نثر فارسی

جدول ۲: برخی از گیاهان بومی منطقه خراسان

نام محلی گیاه	نام علمی (۲۴)	طبیعت (۱۸)	محل رویش (۲۵)	کاربردهای درمانی (۱۸، ۲۵)
زرشک (انبرباریس - آرغیس)	Berberis Vulgaris	سرد و خشک	کوه‌های خراسان به ویژه شیروان	مفید جهت کبد، رفع تشنگی و بیماری‌های صفراوی
کتیرا (کتیرا - گون)	Astraglus Gossypinus	معتدل در گرمی و سردی و تر	ارتفاعات هزار مسجد و بینالود	جهت بیماری‌های سینه و سرفه، مفید برای پوست و مو
اشق (وشا - کندل)	Dorema Ammoniacum	گرم و خشک	خراسان جنوبی و بیرجند	بیماری‌های مغز و اعصاب مثل صرع و سرگیجه، درمان بیماری‌های بلغمی
کاکوتی (نوعی آویشن - آنخ)	Ziziphora Cliniopodiodes	گرم و خشک	ارتفاعات شهرستان بجنورد و جاجرم واقع در خراسان شمالی	مؤثر در بیماری‌های گوارشی، ضد نفخ، قاعده‌آور
باریجه (کما، انجدان، آنغوزه)	Ferula Golbaniflua	گرم و خشک	مناطق کوهستانی شمال شرق ایران	خارج‌کننده جنین و مسمیمیه، مفید جهت درد کمر و کلیه
زعفران (کرکم - عبیر)	Crocus Sativus	گرم و خشک	خراسان رضوی و جنوبی به ویژه قائن	شادی‌آور و ضد افسردگی، مقوی حواس، کمک به زایمان
درمنه (شیخ - بستیاچ - افسنتین)	Artemisia Abrotanum	گرم و خشک	مناطق گرم و خشک خراسان جنوبی، طبس، بیرجند	مفید در بیماری‌های بلغمی، ضد عفونی‌کننده و ضد کرم

References

1. Shams Ardakani MR. Overview of the history and foundations of Islamic and Iranian Traditional Medicine. Tehran: Knowledge Sahba Publisher; 1389.
2. Rahym Pour A. History and culture of Greater Khorasan. *Greater Khorasan Research Journal* 1389; 1(1): 35-80.
3. Razaviyan MT, Shali M. Historical geography Khorasan. *Greater Khorasan Research Journal* 1390; 2(4): 67-90.
4. Keshvardust AR. Greater Khorasan time processes (pass on the history and geography of Khorasan). *Quarterly Journal of Greater Khorasan* 1391; 3(8): 65-78.
5. Najm Abadi M. History of Islamic medicine in Iran. Tehran: Tehran University Publisher; 1357.
6. Naseri M. Textbook of Persian literature traditional medicine. Tehran: Almai publisher; 1390.
7. Akhaweyni Bukhari A. Hidayat al-Mutaallimin fi Tibb. Corrected by Matini J. Mashhad: Ferdowsi University Publisher; 1371.
8. Khodadoost K, Bateni GR, Khalili M, Ardalan MR, Mahjamel MA. Talking about life and books of Abubakr Akhaweyni Bokhari. *Journal of Medical Ethics and History of Medicine* 1391; 5(3): 1-8.
9. Kalantari Meibodi M, Yarmohammadi H, Daneshfard B, Dalfardi B. Al-Akhaweyni, an Influential Contributor to Medieval Persian Science of Neurology. *Research on History of Medicine* 2014; 3(2): 79-86.
10. Yar Mohammadi H, Daneshfard B, Bahmani Kazerouni MH. Akhweyni, one of the pioneers of medicine in Iran. *Journal of the History of Medicine* 1392; 5(16): 11-35.
11. Hakym Meysari HK. The introduction of book-Encyclopedia on medicine. Corrected by Zanjani B. Tehran: Publishing Institute of Islamic Studies of McGill University ; 1366.
12. Heravy AM. Al-Abniye an Haghayegh al-Adviye. Corrected by Bahmanyar A. Tehran: Tehran University Publisher; 1371.
13. Rezayi Bagh Bidi H. The most ancient Persian texts to non-Arabic lines. *A Journal of the Academy* 1385; 8(2): 10-30.
14. Elgud C. Medical history of Iran. Translated by Forghany B. Tehran: Amir Kabir; 1356.
15. Hatami H, Hatami M, Hatami N. Socio-political situation of his time, Ibn Sina and activities and spiritual messages. *Journal of Medical Ethics* 1390; 5(16): 11-38.
16. Yusefi S, Hosseini Yekta N, Jokar A. The introduction of Islamic and Iranian Traditional Medicine Celebrities Hakim Yusuf ibn Muhammad ibn Yusuf heravi. *Journal of Islamic and Iranian Traditional Medicine* 1391; 3(4): 503-506.
17. Aghily Khorasani MH. Kholase al-Hekmat. Corrected and edited by Nazem I. Qom: Ismailian Publisher; 1385.
18. Aghily Khorasani MH. Makhzan al-Advie. Corrected by Shams Ardekani MR. Tehran: Tehran University of Medical Sciences; 1380.
19. Tabei Z, Pasalar M, Kiani M. Medical ethics in Kholase al-Hekmat. *Journal of Medical Ethics and History of Medicine* 1390; 4(4): 23-30.
20. Abdollahi M. History of Medical Sciences and the identity of the patient's medical text. *Journal of Islamic and Iranian Traditional Medicine* 1389; 1(2): 137-147.
21. Naseri M, Emami SA, Najafi F, Amin GH, Amiri M. Traditional medicinal plants in North Khorasan Province. *Summary Articles of the National Conference on Natural Products and Medicinal Plants* 2013; 1(1): 215.
22. Saberi A, Ghahramani Nejad F, Sahebi SJ, Joharchi MR. Floristic study of chahchahe pistachio trees, North East Iran. *Taxonomy and Biosystematics* 1389; 2(5): 61-89.
23. Azari Khakestar GH-R. The history of modern medicine Mashhad. Tehran: Islamic Azad University Press; 1395.
24. Ghahreman A, Okhovvat AR. Matching the Old Descriptions of Medicinal Plants with the Scientific Ones. Tehran: University of Tehran Press; 2010.
25. Mirheydar H. Plant Sciences. Tehran: Islamic Culture Publications Office; 1389.